

До 200-річчя Тараса Шевченка

# Українська мова і література

В ШКОЛАХ УКРАЇНИ

№ 1, 2014

Передплатний  
індекс 68838

Культурницька місія  
Бориса Грінченка

Перспективи актуалізації  
комунікативно-прагматичної  
основи навчання  
української мови

Історія написання,  
жанрова специфіка,  
проблематика та символіка  
назви твору Лесі Українки  
«Лісова пісня»  
Українська література,  
10 клас

Українська драматургія і театр  
України XIX – початку XX століття.  
До 130-ої річниці створення  
українського національного  
професійного театру  
в Єлисаветграді

ДЕТАЛЬНІШЕ НА [PEDPRESA.COM.UA](http://PEDPRESA.COM.UA)

ВИДАВНИЦТВО  
**ПЕДАГОГІЧНА  
ПРЕСА**  
ДЕРЖАВНЕ ІНФОРМАЦІЙНО-ВИРОБНИЧЕ ПІДПРИЄМСТВО

**СТОРІНКА ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА****Станіслав КАРАМАН**

2

**НАУКА-ШКОЛІ****ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ****Ярослав ПОЛЩУК**Культурницька місія  
Бориса Грінченка

3

**МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ****Василь ЗАДОРЖНИЙ**

Рідне слово в рідній мові

8

**Раїса ДРУЖЕНЕНКО**Перспективи актуалізації  
комунікативно-прагматичної  
основи навчання  
української мови

15

**НЕ ЗДИВУЄШ - НЕ НАВЧИШ****Олена ОСТАПЧЕНКО**Таємниці невмирущих знаків.  
Сценарій гри-турніру знавців  
української писемності

19

**НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ПОШУКИ****Олена ДЕРКАЧ**Творчі літературні диктанти  
на уроках української  
літератури

24

**МЕТОДИЧНА МАЙСТЕРНЯ СЛОВЕСНИКА****Людмила БЕЛЯКОВА**Активні і пасивні  
дієприкметники. Творення  
активних і пасивних  
дієприкметників теперішнього  
і минулого часу.  
Українська мова, 7 клас

27

**Вікторія ГУДЕНКО**Історія написання, жанрова  
специфіка, проблематика  
та символіка назви твору  
Лесі Українки «Лісова пісня»  
Українська література,  
10 клас

30

**ПРОФІЛЬНЕ НАВЧАННЯ****Галина СТАРИНЕЦЬ**Ступені порівняння якісних  
прикметників, їх творення.  
Повні і короткі форми,  
стягнені і нестягнені форми  
повних прикметників.  
Стилістична роль повних і  
коротких прикметників.  
Українська мова, 10 клас

35

**Інна ЧЕРНИШОВА**Українська драматургія і  
театр II половини XIX –  
початку XX століття.  
До 130-ої річниці створення  
українського національного  
професійного театру  
в Єлисаветграді  
Українська література,  
9 клас

39

**Роман ЯРОШЕНКО**  
**Наталія ВЛАСЕНКО**Проблематика невідповідності  
авторського задуму та кінцевого  
результату видавничої  
продукції

47

**ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ****Оксана ГРИЦЮК**Микола Яненко –  
сіяч добра і людяності  
Українська література,  
5 клас

51

**ПОЗАКЛАСНЕ ЧИТАННЯ****Лариса МАРУШКЕВИЧ**«Арена боротьби між Добром  
і Злом – наші серця».  
За повістю М. Матіос  
«Армагедон уже відбувся».  
Українська література,  
11 клас

54

**Тетяна БУРЯК**«Німого в лісі в нас  
нема нічого».  
За оповіданням Валентини  
Запорожець «Про що  
написала Жовта Кульбабка  
Барвистому Метелику»  
Українська література,  
5 клас

58

**ПОЗАКЛАСНА РОБОТА****Фатіма СЛОБОДКІНА,**  
**Олена АГОСТА**«Ой хто, хто Миколая любить»  
Літературно-музична  
композиція  
до Дня Святого Миколая

61

**РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ****Ольга СЛОНЬОВСЬКА**Про малих дітей, дорослих  
людей і ... не тільки. Відгук  
про роман М. Ткачівської  
«Обережно, діти!»

65

**ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ ЧИТАЧІВ****Катерина ТАРАНИК-ТКАЧУК,**  
**Лєся ЯВОРСЬКА**Методичні аспекти  
сучасної школи

65

Зміст журналу «Українська  
мова й література в сучасній  
школі» за 2013 рік

67

Остапченко Олена Вадимівна,  
старший викладач кафедри української мови  
Київського університету імені Бориса Грінченка

**ТАЄМНИЦІ НЕВМИРУЩИХ ЗНАКІВ**  
**СЦЕНАРІЙ ГРИ-ТУРНИРУ ЗНАВЦІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ**  
**Тайны бессмертных знаков**

**Сценарий игры-турнира знатоков украинской письменности**  
**Secrets of immortal signs game-tournament scenario of connoisseurs of**  
**the ukrainian written language**

**Анотація:** У статті подано дидактичний матеріал для лінгвістичної підготовки старшокласників, студентів під час поглибленого вивчення окремих тем з графіки української мови, зокрема історії писемності. Навчальні ігрові завдання доцільно використати для організації конкурсу, вікторини, самостійної пошукової роботи з метою активізації пізнавальної діяльності, створення проблемних ситуацій.

В статтє подан дидактический материал для лингвистической подготовки старшеклассников, студентов во время углубленного изучения определенных тем по графике украинского языка, в частности истории письменности. Учебные игровые задания целесообразно использовать для организации конкурса, викторины, самостоятельной поисковой работы с целью активизации познавательной деятельности, создания проблемных ситуаций.

Didactics material for linguistic preparation of senior pupils, students during the deep study of separate themes from graphic arts Ukrainian language, in particular histories of the written language is given in the article. Educational playing tasks are expedient to use for organization of competition, quiz, independent searching work with the aim of activation of cognitive activity, creation of problem situations.

*О мово через «і» та через «ї»,  
Чи пак, через одну та дві сльозини!..  
О мово з «ї» хистким в святій борні!  
І нам, і вам, людські сини й онуки,  
Немов по бороні чи по стерні  
Босоніж в рідній нашій стороні  
Йти з нею – на нові пісні та муки  
(Василь Юхимович)*

Відзначаючи щороку Свято української писемності й мови, пошановуючи пам'ять християнських місіонерів Кирила і Мефодія, батька вітчизняної історії Нестора Літописця, не забуваймо, що слов'янська писемність є однією з найдавніших у світі й існувала на теренах сучасної України ще в прадавні часи.

Пропонуємо вашій увазі матеріал про писемність української мови, що може бути використаний як під час занять, так і в позакласній навчально-виховній, факультативній, гуртковій та індивідуальній роботі, на дозвіллі. Ігрова форма (конкурс, вікторина, турнір тощо) не передбачає подання вичерпної наукової інформації, натомість ми ставимо своїм завданням збудити інтерес до цікавих, а подекуди й дивовижних мовних проявів, заохотити учасників гри до самостійних пошуків істини та нових знань, осягнення мозаїчної картини світу мови через призму проблемності.

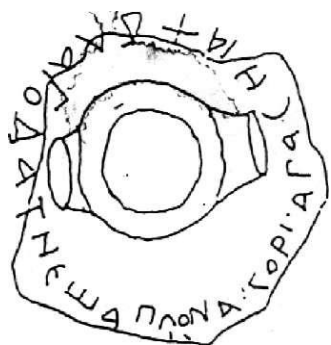
Наша сьогоднішня мандрівка – до дивовижного світу невмирущих знаків, історії письма.

## I. Конкурс «Давні письмена»

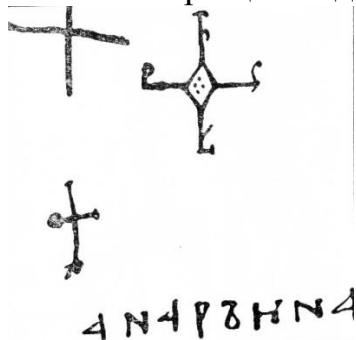
1. Ці наскельні малюнки були відкриті наприкінці ХІХ ст. на півдні України. Знайдені на піщаних плитах зображення людської стопи, бика, коня, собаки, колісниць та ін. широко відомі й досліджені науковцями. Але в останні роки вчені Б. Михайлов і А. Кифішин висунули сміливу гіпотезу, що поруч з піктограмами та ідеограмами на плитах закарбовані **письмена** – звукові, буквені. Вчені навіть зробили спробу розшифрувати написи, які відносять до III – V тисячоліть до н. е. Якщо гіпотеза знайде своє підтвердження, це означатиме, що ці знаки – **найдавніші на земній кулі фонографічні письмена!** Як називається ця історична пам'ятка, де вона знаходиться?



2. 1914 року в Києві було знайдено фрагмент амфори з досить довгим написом, частина якого відбита. Вчені датують вік цієї посудини IX ст. Вона – яскраве свідчення того, що писемність на Русі виникла за багато десятиліть до Володимирового хрещення. Академік Борис Рибakov запропонував переконливу розшифровку напису (він перед вами на малюнку). Спробуйте і ви прочитати ці письмена.



3. На одному з державних документів Франції XI ст. є такий підпис, зроблений кириличними буквами. Спробуйте «розшифрувати», тобто прочитати ці два слова (внизу під хрестиками). Кому належить підпис? Що ви знаєте про цю людину?



4. Перед вами фрагменти з “Повісті временних літ” (за Лаврентіївським списком, 1377 р.). В уривку, що відомий під назвою «Хвала вченню книжному», Нестор Літописець оповідає (у перекладі сучасною мовою): *“... любив церковні устава, дуже любив священників, особливо монахів, ретельно читав книги день і ніч. і зібрав він багато переписувачів, наказав перекладати з грецького слов'янським письмом, і переписали вони багато книг...”* Про якого князя пише славетний хронограф? Як називається цей тип кириличного письма?



5. Мабуть, усі ми в дитинстві бавилися записками на зразок “Хто писав – не знаю, а я, дурний, читаю”? Виявляється, такі жарти подобалися школярам й 700 років тому. Перед вами берестяна грамота XIV ст., знайдена в Новгороді. Нетвердою рукою, можливо, підлітка на ній нашкрябано 2 рядки букв:

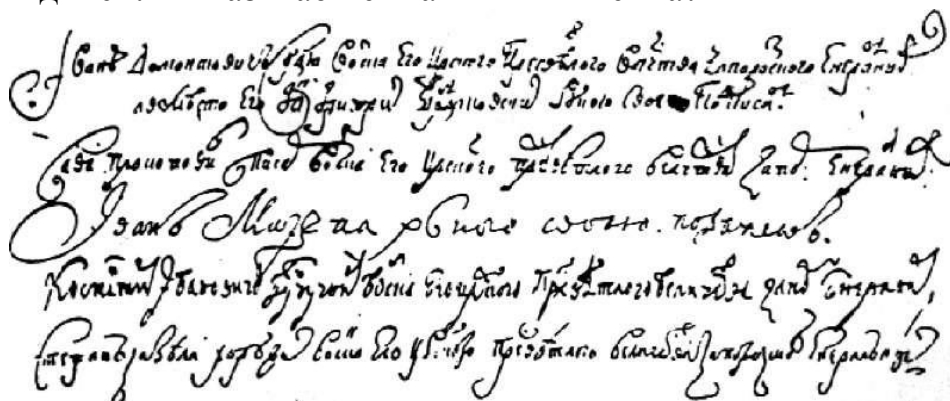
Н В Ж П С Н Д М К З А Т С Ц Т ...

Е Е Я И А Е У А А А Х О Е И А ...

Що це? Шифр? Беззмістовний набір літер? А можливо, це текст, на жаль, не закінчений? Спробуйте його розшифрувати.

6. Перед вами підписи представників української козацької генеральної старшини на присяжному листі (1682 р.). Один із тих, хто підписав цей документ, невдовзі був обраний гетьманом України, обстоював її незалежність. Визначний письменник Франції, історик, філософ, поет Франсуа Вольтер у своїй книзі описував цю людину так: "Це був відважний чоловік, далекозорий, невтомний у праці, хоч і поважного віку". Ім'я й образ цієї людини надихали багатьох творців світової і української літератури (серед них – Д. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін, Ю. Словацький, Б. Лепкий, М. Старицький, В. Сосюра та ін.), музики (Ф. Ліст, С. Воробкевич, П. Чайковський, П. Сокальський та ін.) й малярства та різьбярства (О. Верне, Т. Шевченко, І. Репін, О. Архипенко та ін.).

Хто ця людина? Що ви про неї знаєте? Спробуйте розшифрувати й інші підписи. Як називається такий тип письма?



7. Перед вами титульна сторінка однієї з перших граматик української мови. Її автор – наш земляк, киянин. Назвіть його ім'я, прізвище. Де і яку він здобув освіту? Коли ця наукова праця була написана? Відповіді на всі ці запитання можна знайти в тексті. Поясніть, як ви знайшли відповідь на останнє запитання.



8. У поемі Тараса Шевченка "І мертвим, і живим..." читаємо:

*Подивіться лишень добре,  
Прочитайте знову  
Тую славу. Та читайте  
Од слова до слова,  
Не минайте ані титли,  
Ніже тії коми,  
Все розберіть... та й спитайте  
Тойді себе: що ми?..  
Чиї сини? Яких батьків?  
Ким? За що закуті?..*

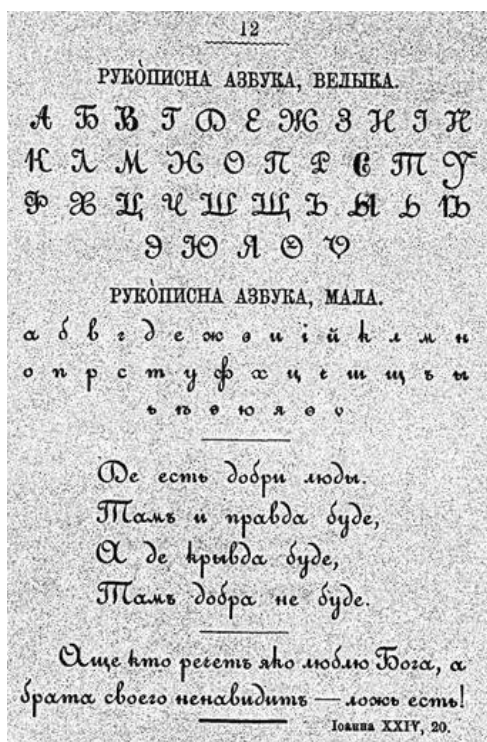
Як ви розумієте слова "не минайте ані титли"? Що таке *титла*?

9. Давні греки називали це *бустрофедон*, тобто "хід бика", дослівно – "поворот бика". Як співвідносяться цей "хід бика" і письмо? Спробуйте не лише пояснити це, а й показати.

10. "Радіє заєць, утікши із сіті, радіє віл, дооравши ниву, — так само радіє і ... , ... книгу". Таку записку можна зустріти наприкінці старовинної книги під текстом літописів, збірників, повчань. Хто це писав і навіщо? Які слова мають бути замість крапок?

## II. Конкурс «Невмирущі знаки»

1. Це сторінка видання, яке побачило світ 1861 року в Санкт-Петербурзі, але призначалося для України. Хто його автор? Що ви знаєте про цю книжку? Яких літер немає в сучасному українському алфавіті? Наведіть їх назви.



2. Як ви вважаєте, чому у вірші Івана Малковича "Напучування сільського вчителя" згадуються саме дві певні літери українського алфавіту? Це випадковий вибір чи суттєва деталь образної системи поезії? Обґрунтуйте свою думку, пригадавши історію створення слов'янського алфавіту і зіставивши відомі вам абетки.

*Хай це, можливо, і не найсуттєвіше,  
але ти, дитино, покликана захищати*



своїми долоньками крихітну свічечку букви "І",  
а також, витягнувшись на пальчиках,  
оберігати місячний серпик букви "Є",  
що зрізаний з неба разом із ниточкою.  
Бо кажуть, дитино, що мова наша — солов'їна.  
Правильно кажуть.  
Але затям собі, що колись можуть настати і такі часи,  
коли нашої мови не буде пам'ятати  
навіть найменший соловейко.  
Тому не можна покладатися тільки на солов'їв, дитино.

3. У старослов'янському кириличному алфавіті була літера **"И восьмеричне"**. Чому вона так називалася?

4. Відновіть віршик І. Січовика, підставивши замість крапок слова:

- Гей, хлопчику!
- Я не хлопчик.
- Гей, стовпчику!
- Я не стовпчик.
- Хто ж ти?
- Буква ...
- Що в тебе на голові?
- Шапочка?
- Ні, ...

Яким терміном грецького походження називається те, що в цієї букви "на голові"?

5. Ці відомі всім знаки, своєрідні ієрогліфи, були створені у прадавні часи. Існують дві різні системи цих знаків. Історія їх походження дуже цікава. Перша система знаків з'явилася в сиву давнину на берегах Інду. Ці знаки створив давній і мудрий народ, проте в Європі, де вони почали використовуватися в X – XI ст., їх називають іменем зовсім іншого народу. Друга система знаків була створена одним із прадавніх європейських народів, але теж відома нам під іменем іншого етносу.

*Підказка:* сьогодні обидві системи цих давніх ієрогліфів знає кожен школяр. Які це знаки?

6. У повісті Тараса Шевченка "Прогулка с удовольствием и не без морали", написаній російською мовою, поет порівнює героїню твору з таємничим **ієрогліфом**, *"над которым сам Шампольон призадумался бы"*.

Хто такий цей Шампольйон, про якого згадує Т. Шевченко, і чим він уславився?

7. У поезії Т.Шевченка "Меж скалами, неначе злодій" читаємо:

*...Уже як хочете, хоч лайте,  
Хоч і не лайте, й не читайте, -  
Про мене... Я і не прошу,  
Для себе, братики, спишу,  
Ще раз те **оливо** потрачу...*

Про яке **оливо** йдеться в цих рядках?

8. Цей шрифт, створений 1521 року італійським гравером з Болоньї, назвали словом, яке латиною означає *той, що біжить*. Можливо, назва виникла через нахил букв – вони схожі на людину, яка біжить. Кажуть, взірцем для шрифту послужив почерк великого італійського поета Франческо Петрарки. Назвіть цей шрифт.

### III. Конкурс «Вірю – не вірю»

*Чи переконані Ви, що ...*

1. Кількість літер в алфавітах різних мов (наприклад, у грецькому – 24, латинському – 25, старословянському – 43, українському – 33, англійському – 26) залежить лише від кількості звуків (фонем) у цих мовах?

2. Українська графіка належить до числа найдосконаліших, оскільки більшість літер українського алфавіту однозначні, тобто точно відповідають звукам, які позначають?

3. До графічної системи української мови належать, крім *крапки, коми, крапки з комою, двокрапки, тире, дефіса, трьох крапок, знака оклику, знака питання*, ще й такі розділові знаки: *лапки, дужки, скісна риска, абзац, проміжок*?

4. У науковому світі не викликає жодного сумніву факт, що кирилицю створив один із братів просвітителів слов'ян – Кирило?

5. В основу перших кирилических друкарських шрифтів лягло *уставне* письмо?

6. Найдавніші написи латиницею (6–5 ст. до н. е.) створювалися і читалися в напрямі *справа наліво*?

7. У 19 ст. в українських школах Галичини було законодавчим шляхом запроваджено *латинку* (алфавіт на основі латиниці)?

8. Усі слов'янські мови користуються графікою на основі кирилиці?

**Відповіді на питання конкурсу «Давні письмена»**

1. Це музей-заповідник **Кам'яна Могила** на півдні України, на Мелітопольщині (Запорізька область).

2. Напис, реконструйований академіком Б. Рибаківим, читається так: **Благодатніша полна корчага сія.**

3. "**Анна Регіна**" (Регіна – королева). Цей підпис на документі Франції XI ст. належить Анні Ярославні, королеві французькій. Анна – дочка Ярослава Мудрого, який зв'язав свою родину шлюбами з багатьма володарями Європи. Дочка Анна стала дружиною французького короля Генріха I, а після його смерті управляла Францією як регентша до повноліття свого сина, короля Філіппа. Про це свідчить багатомовний напис на її пам'ятнику неподалік від Парижа: «Анна руська – королева французька». Анна була однією з найрозумніших та найосвіченіших жінок французького двору. Вона вміла читати, писати, вивчала різні науки та знала декілька мов. Друга дочка Ярослава Мудрого була одружена з норвезьким королем Геральдом Сміливим, а третя – з угорським королем Андрієм.

4. Нестор Літописець у цьому фрагменті з "Повісті временних літ" розповідає про князя **Ярослава Мудрого**. Цей тип кириличного письма називається **устав** (уставна кирилівська азбука).

5. На берестяній грамоті XIV ст. нетвердою рукою підлітка зашифрований текст, витівка новгородського школяра:

"Невежя писа, не дума каза, а хто се цита..."

(сучасною мовою: "Невіглас писав, не дума казав, а хто се читає...").

6. На присяжному листі – підписи представників козацької генеральної старшини: **Івана Мазепи, Івана Домонтовича, Степана Забіли**.

7. Це титульна сторінка "**Граматики словенської**", укладеної **Іваном Ужевичем**. Він здобув освіту теолога в Паризькій академії. Цей науковий трактат було написано **1643 року**. Дата написання граматики зазначена на титульній сторінці внизу, але не цифрами, а буквами кирилиці, як це було прийнято в часи Середньовіччя у Східній Європі (кожна буква кирилиці мала числове значення).

8. **Титла**, або **титло**, – це **надрядковий знак**, яким позначалося скорочено написане слово або літера, вжита у значенні цифри, у стародавніх слов'янській, а також грецькій і латинській писемності. Вираз "**не минайте ані титли**" означає "**брати до уваги найменші деталі, дрібниці**".

9. **Бустрофедон** (грец. **bustrophedon** – **bus** "бик" і **strepho** "повертаю") – спосіб письма, при якому перший рядок пишеться справа наліво, другий – зліва направо, третій – знову справа наліво і т. д. Це нагадувало давнім грекам рух бика по полю під час оранки. Бустрофедон використовували в критському, хетському, південноаравійському, етрусському й грецькому письмі.

10. Давні творці старовинних книг, радіючи, що важка праця переписування закінчилася, лишали записку від себе, укладену здебільшого у формі афористичного вислову чи молитви з виправданням своєї нетямучості: "Радіє заець, утікши із сіті, радіє віл, дооравши ниву, – так само радіє і **писар, дописавши книгу**". Текст дуже часто закінчується проханням: помилки виправляти, а переписувача не проклинати.

#### **Відповіді на питання конкурсу «Невмируші знаки»**

1. Це сторінка з останнього твору Тараса Шевченка – "**Букваря южноруського**". Видання було здійснене коштом автора і призначалося для поширення в недільних школах України. У сучасному українському алфавіті немає букв "*фіта*", "*іжсиця*", "*ятъ*", "*єри*".

2. Звичайно, вибір саме цих літер не є випадковим. Букви *є* та *ї*, а також літеру *ґ* можна вважати суто українськими, таких немає в жодному іншому алфавіті світу. До речі, літера *є* походить від кириличної *є* (*єсть*), але вперше в сучасну українську графіку була запроваджена лише 1837 року укладачами альманаху "Русалка Дністровая" М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким.

3. У старослов'янській кириличній писемності кожна літера позначала певне число. Літера **и** мала числове значення **вісім**.

3. У віршику мова йде про букву **і**, в якій "на голові" не шапочка, а **крапочка**. В українському алфавіті деякі літери мають **діакритичні знаки** (діакритики), або **надрядкові знаки**, – це букви **і, ї, й**.

5. Ці ієрогліфи – відомі нам усім **цифри: арабські**, хоч винайшли їх не араби, а давні індійці, і **римські**, створені не римлянами, а етрусками – їх історичними попередниками на Апеннінському півострові.

6. **Жан-Франсуа Шампольйон** (1790 – 1832) – французький учений-філолог, почесний член Петербурзької академії наук, єгиптолог. Саме йому належить першість у дешифруванні давньоєгипетського ієрогліфічного письма, він розгадав таємницю єгипетських ієрогліфів.

7. Оливо – **олівець**. Колись олівці робили з олов'яних паличок, вставлених у дерев'яну оправу. Такі "олива" добре писали на пергаменті. Поет, звичайно, писав не на пергаменті, а на папері і використовував, мабуть, уже олівці з графітовим стержнем, а не олов'яним. Слово **оливо** тут ужито як синонім до слова олівець з певною стилістичною метою.

8. Цей шрифт - **курсив** (від лат. *curvius* – той, що біжить).

#### **Відповіді на питання конкурсу «Вірю – не вірю»**

1. Ні. Кількість літер в алфавіті певної мови залежить не лише від кількості звуків (фонем) у її фонетичній системі, але й від досконалості самої абетки: чим точніше співвідноситься кількість звуків (фонем) із кількістю букв для їх позначення, тим досконалішим вважається алфавіт.

2. Так.

3. Так

4. Ні. Більшість сучасних фахівців вважає, що Кирило (світське ім'я Костянтин) близько 863 р. скомпонував інший алфавіт – глаголицю, яку в давнину називали *кириловицею*. Згодом назву було перенесено на іншу абетку (*кирилицю*). Є кілька гіпотез про її творця: сам Кирило, його старший брат Мефодій, пресвітер Костянтин, болгарський цар Симеон, чорноризець (монах) Храбр тощо. Найімовірнішою вважають версію, що кирилицю склав у кінці 9 – на початку 10 ст. учень Кирила Климент Охридський.

5. Ні. Перші кириличні друкарські шрифти створювалися на основі *напівуставного* письма.

6. Так.

7. Ні. Така спроба губернатора Галичини викликала хвилю масового протесту і не була реалізована. Ці події відомі в історії під назвою "азбучної війни".

8. Ні. Кириличними алфавітами користуються лише такі слов'янські мови: українська, російська, білоруська, болгарська, македонська, сербська. Решта слов'ян (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці, лужичани) мають письмо на основі латиниці.

#### **Список використаної літератури:**

1. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. - К.: Видавничий дім "KM-Academia", 1998.
2. Бурау И. Я. Загадки мира букв. - Д. Сталкер, 1997. - 448 с.
3. Вічний як народ: Сторінки біографії Т. Г. Шевченка: Навч. посібник/ Автори-упоряд. О. І. Руденко, Н. Б. Петренко. - К.: Либідь, 1998. - 272 с.
4. Драчук В. С. Дорогами тисячоліть. - К.: Веселка, 1978.
5. Кучинський М. В. Основи каліграфії. - К., 1998.
6. Моисеев А. И. Звуки и буквы, буквы и цифры...: Кн. для внеклас. чтения. - М.: Просвещение, 1987.
7. Повість минулих літ: Літопис. - К.: Веселка, 1982.
8. Потапенко О. І. Цікаве мовознавство: Посібник для шкіл, ліцеїв, гімназій. - Біла Церква: Буква, 1996. - 190 с.
9. Різник М. Г. Письмо і шрифт. - К.: Наукова думка, 1976.
10. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Українська енциклопедія, 2000. - 752 с.
11. Утевська П. В. Невмирущі знаки. - К.: Веселка, 1981. - 245 с.
12. Янин В. Берестяная почта столетий. - М.: Педагогика, 1978.